

PRESENCIA

Núm. 1985. ■ Del 12 al 18 de març del 2010. ■ Any XLV.

www.presencia.cat

Els jueus catalans

Ni tenien el nas de ganxo, ni van viure a Sefarad

Eulàlia Valldosera. L'artista, reconeguda internacionalment, treballa en la seva pròxima exposició, que es farà a Barcelona.

«**Volem TV3**». Continuen les mobilitzacions arreu dels Països Catalans per veure TV3 en TDT.

Saló d'Ensenyament. La Setmana de la Formació i el Treball reunirà a la Fira de Barcelona més de 350 expositors.

Catalunya no era Sefarad

Sílvia Planas i Manuel Forcano recentren la història de la presència jueva a Catalunya i trenquen una colla de mites

SALVADOR GARCIA-ARBÓS

A partir del segle XVI, anys després de l'expulsió dels jueus i dels musulmans dels regnes ibèrics, Sefarad va incloure tota la península. Igual que al-Andalus. Abans només designava la Bètica, és a dir, que corresponia a l'ús restringit que es feia de l'antiga denominació llatina d'Hispania. Ho destaca *Història de la Catalunya jueva. Vida i mort de les comunitats jueves de la Catalunya medieval*, de la historiadora Sílvia Planas i el semitista Manuel Forcano, la primera gran obra de divulgació de la vida quotidiana del poble d'Israel al Principat, una obra sense anotacions i amb il·lustracions precises i complementàries al text, principalment de fotografies de Josep Maria Oliveras.

«Els jueus que habitaven els comtats catalans mai no havien imaginat que, un dia, les genera-

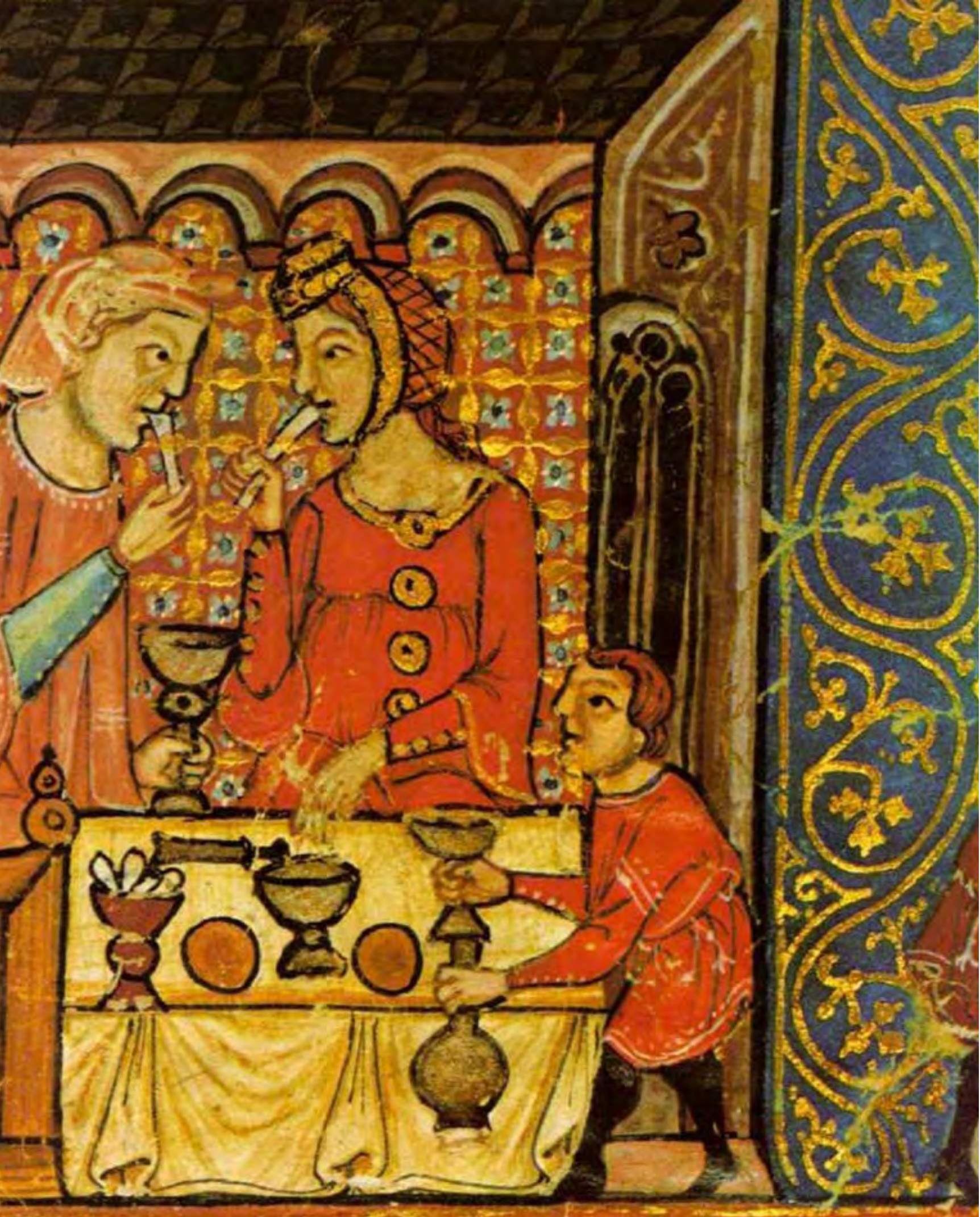
«HISTÒRIA DE LA CATALUNYA JUEVA»

Autors: Sílvia Planas i Manuel Forcano
Fotografia: Josep Maria Oliveras
Editorial: Àmbit i Ajuntament de Girona
Planes: 233 / Preu: 39 euros
L'arxiver Joan Boadas és impulsor i editor d'aquesta obra que analitza el llegat jueu i tot allò que n'ha desaparegut per sempre.

cions futures els arribarien a situar a Sefarad, ja que Catalunya no era inclosa a dins de les terres que, en escriure en hebreu, els jueus anomenaven aleshores Sefarad. Asseverar el contrari és cometre un crim de lesa història, ja que suposa projectar cap enrere el sentit que aquest nom va adquirir segles més tard.» Aquesta sentència és de l'insigne hebraïsta de Sant Feliu de Llobregat Eduard Feliu i Mabres (1938-2009), a qui està dedicat el llibre, com es llegeix en el colofó. El fragment és extret d'un treball erudit que va publicar a la plana 25 de *La Catalunya jueva*, catàleg de la magna exposició que es va

Una família jueva en el sopar de Pasqua. Hagadà Rotschild, segle XIV, facsímil del Museu d'Història dels Jueus

Eren 1.500 quan van ser expulsats

fer el 2002 al Museu d'Història de Catalunya. Feliu va justificar aquell article per aclarir el «malentès» i evitar «distorsions històriques» d'aquells que estudien la península Ibèrica medieval sense desprendre's primer dels marcs territorials, polítics i culturals que serveixen per explicar el món d'avui. Es tracta d'un treball d'una erudició colossal i farcit d'anotacions més que aclaridores.

Fixeu-vos: per a Moixé ben Nahman, de Girona, i Salomó ben Adret, de Barcelona, dos dels més grans savis jueus de tots els temps, Sefarad era el sud del territori català, les terres islàmiques d'al-Andalus. Eduard Feliu també esmenta Alfons el Cast, que el 1176 va situar València «*in regione Hispanicarum*», és a dir, en terres musulmanes; en canvi, explica que les regions cristianes de més al nord eren «la terra d'Edom, una denominació que el Talmud i alguns *michasdim* havien aplicat primer a l'Imperi romà i a la Roma cristiana, després als països cristians i, al final de tot, a tot allò que tenia a veure amb els cristianisme».

Tsarefat

Per adobar-ho, els jueus andalusís indicaven el territori de Catalunya, junt amb les terres transpirinenques, sota la denominació de França o terra dels francs, això és, Tsarefat (en hebreu actual designa França), fora doncs de Sefarad.

Hi ha diferències de costums entre els jueus de regnes cristians i els que vivien en califats. Maimònides mateix –un dels més grans mestres que va donar al-Andalus– diferencia els jueus de Sefarad, del Magrib, de Babilònia i de la terra d'Israel, que s'asseuen a sobre d'estores esteses a terra, dels d'Edom, que a les sinagogues s'asseuen en bancs.

Sílvia Planas i Manuel Forcano han compilat en el seu llibre tota la història i tot el coneixement sobre la presència jueva a Catalunya i a la Corona d'Aragó. La seva obra els serveix per desmuntar

Un 1,5 per cent de la població catalana medieval professava la llei mosaica. En el moment de màxima esplendor, al començament del segle XIV, van arribar a ser 12.000 a Catalunya i 30.000 al conjunt de la Corona d'Aragó. En els indrets amb més presència jueva, mai no van superar el 7 per cent de la població.

A Barcelona hi havia la comunitat més gran: quasi 5.000 persones. A Perpinyà i Girona, prop de 1.000. A Lleida, mig miler. A Tortosa i a Cervera, poc més de 300. A Castelló d'Empúries, Solsona, Balaguer, Tàrraga i Besalú, entre 100 i 200. Després dels atacs i massacres del 1391 i de l'onada de conversions, la població decau fins a les 2.000 persones el 1419, i eren 1.500 en el moment de l'expulsió.

Dibuix que recrea Salomó Vidal, jueu prestador de Vic (segle XIV). Conservat a l'Arxiu Episcopal de Vic, Cúria Fumada.

uns quants mites al voltant dels jueus.

En destacaria el fet, contra molts paral·lelismes que avui es pretenen, que aquell temps va ser de coexistència, més que de convivència. Es va produir un acostament entre les dues comunitats, sobretot en el pla social i polític, però mai la plena assimilació. Ho remarca Sílvia Planas: «Van ser temps difícils, sobretot per a aquella població jueva que vivia sota domini cristià i que va veure com, amb els anys, la seva veu èssencia quedava amenaçada, fins que s'hagué d'enfrontar al dilema: o la conversió al cristianisme o l'exili.» Els jueus havien arribat cap al final del segle I i pobre del que, a partir del 31 de març del 1492, data del decret d'expulsió dels Reis Catòlics, confessés la seva professió a la llei de Moisès.

Ja des del principi, hi ha marginacions i tensions. Si no s'hagués produït la invasió dels àrabs l'any 711 cristià, 4.471 jueu o 89 musulmà, la religió dels fills d'Israel hauria acabat sent prohibida del tot pels reis i les lleis dels visigots, que l'havien perseguit molt. «Van sobreviure gràcies a la tolerància dels califes de Còrdova», remarca Planas, que fa una valoració molt positiva de la presència jueva en la Catalunya medieval: «La magnífica cultura jueva catalana es va forjar, precisament, durant el temps d'esplendor de la cultura catalana medieval. Una i altra són indissociables; el nostre present és fruit d'un passat que era ric perquè era divers i perquè es va bastir i es va enriquir en aquella diversitat.» La medievalista Planas destaca la potència creadora i la bellesa de l'edat mitjana, pensament que contrasta amb la idea de Forcano, poeta segons el qual aquesta etapa de la història va ser «fosca,

bruta i lletja».

A 130 poblacions de Catalunya hi va haver comunitats jueves i van assolir el seu màxim esplendor en el segle XIII, abans de la decadència.

Les comunitats jueves es van establir a tots aquells indrets on l'activitat comercial i menestral, l'artesania i el negoci dels diners, juntament amb els permisos reials, afavorien el seu desenvolupament. No es van dedicar a l'agricultura pel fet que els masos eren aïllats i és preceptiva la vida comunitària; per això feien vida urbana. Vet aquí la concentració d'edificis necessaris per a la comunitat, per poder viure com a jueus, en espais urbans, un barri o un carrer. Ells parlaven de *Shekinà be Israel* (barri d'Israel) i molt documents, en llatí o català, en diuen *call*. A Lleida en diuen *cuirassa*.

Cap diferència

Els calls no tenien cap qualitat urbanística que els diferenciés dels altres. A nivell constructiu, l'únic que els diferenciava de la resta era l'esclerxa al costat dret de la porta d'entrada, on s'hi col·locava un rotlle de pergami (mezuzà) amb un fragment del Deuteronomi (6,4-9): «*ESCOLTA, Israel: el Senyor és el nostre Déu, el Senyor és l'ÚNIC. Estima el Senyor, el teu Déu, amb tot el cor, amb tota l'ànima i amb tota la força. Grava en el teu cor les paraules dels manaments que avui et dono. Inculca-les als teus fills; parla'n a casa i tot fent camí, quan te'n vagis al llit i quan et llevis. Lliga-te-les a la mà com un distintiu, porta-les com una marca entre els ulls. Escriu-les als muntants de la porta de casa teva i dels portals de la ciutat.*»

Els jueus podien viure a fora dels límits del call i, al revés, els cristians podien viure-hi. En l'excel·lent llibre de Forcano i Planas, s'insisteix que al principi els calls no eren espais de reclusió. Només ho van ser a partir del 1448, ja en plena decadència. En algun moment, ja al segle XIII, per protegir-se dels atacs, ells mateixos es van tancar al call, es-

pecialment per Setmana Santa i Corpus, quan creixia el sentiment antijueu. Eren acusats de deïcides. Encara avui perdura en alguns indrets, i quasi a tot arreu fins a final del franquisme per Setmana Santa i, sobretot, per Dijous Sant, la mainada sortia a fer fressa amb les tenebres, carraus, matraques, xerracs... *a matar jueus*, assassins de Déu, enemics de la cristiandat i socis del diable.

Per tant, queda clar que de convivència, més aviat poca, que ja vindria just de parlar de coexistència, i que va imperar, sobretot, la intolerància. «No van viure en harmonia, no es van respectar, ni van acceptar les diferències.» El segle XIV va ser horrorós: el segle del diable, al qual Forcano dedica un capítol. El 1348 va ser l'any de la pesta negra, que va devastar Europa. Als jueus, que van morir en la mateixa proporció que els cristians, se'ls va acusar de cuinar la pesta. Van sofrir linxaments i va començar-ne la davallada.

Rodella cosida al vestit

Ja en el segle XIII, el millor segle de la presència jueva a la Corona d'Aragó, es va obligar a portar cosida als vestits i capes una rodella de color groc i vermell, que permetia distingir-los i determinar la seva condició de jueu o jueva. Això vol dir que no tenien cap tret morfològic que distingís jueus i cristians: «Els jueus i les jueves no tenien la pell més fosca, ni els nassos més grossos, ni els ulls allargassats, ni cap mena de qualitat o defecte físic que permetés diferenciar-los externament i *a priori*», precisa Sílvia Planas. De fet, els homes haurien estat una excepció, ja que eren circumcidats, però no anaven nus pel carrer.

La conducta era allò que més separava els jueus i els cristians, amb diferències religioses, culturals, íntimes i familiars. El poble d'Israel té un respecte enorme per les lleis alimentàries, de pureza i per les festes. La fe és el tret característic dels cristians. Precisa-

ment, els costums van ser usats en les delacions a la Inquisició dels jueus falsament conversos, o conversos per salvar la pell i no haver de deixar el seu país.

Propietat del rei

Totes les qüestions del govern de les aljames, de la comunitat, quedaven subjectes a l'autoritat del rei, a qui pertanyien. L'historiador Jaume Riera recorda que els jueus no tenien drets, tenien privilegis: «Pertanyien al rei individualment i col·lectivament. El rei tenia el domini directe sobre els seus béns i les seves propietats: eren serfs reials.» I aquesta és una altra de les raons per les quals van rebre agressions i linxaments; una forma de manifestar el desacord amb el rei.

Un dels factors pel qual més odi contra ells es va generar va ser la usura. La majoria de jueus de classe mitjana i alta prestaven diners; precisament, la meitat dels 8.000 actes documentals fets a Girona a començament del segle XIV feien referència a préstecs jueus. Jaume I va establir un tipus del 20 per cent per a qualsevol préstec fet per jueus i jueves. No obstant això, Planas matisa aquest mite del jueu usurer: «La majoria de la població jueva a la Catalunya medieval no era ni rica, ni poderosa, i havia de guanyar-se el pa amb la feina de les seves mans.» El préstec era una activitat paral·lela a qualsevol dels oficis que exercien. Les elits eren diplomàtics, metges i científics i funcionaris, activitat aquesta última que enrabia els cristians perquè es tractava d'un càrrec de poder i d'influència enorme sobre el rei. David Romano, un dels grans historiadors dels jueus a Catalunya, va revelar que «la tasca dels cortesans jueus va passar als conversos».

Hi va haver conversions mas-

Ramban. Segell del rabí Mossé ben Nahman de Girona (s. XIII) conservat al The Israel Museum, a Jerusalem.

Per marcar pa sense llevat. Segell per marcar pans àzims de Pasqua, de l'Espluga de Francolí (s. XIV). (Còpia) Museu d'Història dels Jueus, a Girona.

sives, sobretot arran del dia fatídic de Sant Llorenç, el 10 d'agost, del 1391. Van ser atacats, brutalment linxats, al crit: «Que els juheus es facen christians o que muyren.» Centenars de persones van ser assassinades, forçades a la conversió o exiliades. La conjuntura ho havia afavorit: les prèdiques incendiàries a favor de la conversió –a la sinagoga mateix– del pare dominic valencià Vicenç Ferrer (València, 1350 - Gwened, Bretanya, 1419), la fam, la guerra, la crisi, els deutes, el malestar general... Fins que van haver d'anar a l'exili, abans o després del decret d'expulsió ideat per l'inefable fra Tomàs de Torquemada.

El llibre té una gràcia cabalística: dues parts de set capítols. Una mena de repte, una feïnada per condensar tota la informació en dues parts de 100 pàgines, de set capítols cada una. «És molt difícil reunir quinze segles en 100 planes», remarca Forcano. El punt de partida és una frase deliciosa de Jafudà Bonsenyor, del segle XIII, que explica l'objectiu dels dos autors i en marca la part de cada un: «Convé que al savi no haja ànsia de ço que ha perdut mas que guard ço que li és romast.»

La historiadora Sílvia Planas, directora del Centre d'Estudis Mossé ben Nahman de Girona, n'escriu la primera, titulada i dedicada a *Ço que ha perdut*:

D'una terra i d'un temps.

Aljames, a l'empara de la comunitat

Els calls, barris d'Israel

Fills i filles d'Israel

Oficis i beneficis

Petjades de violència

Exilis: camins de vent, camins de mar

Manuel Forcano, semitista, escriptor, poeta –dels Imparables– i membre del Consell Nacional de la Cultura i de les Arts (Conca), escriu la segona part: *Ço que li és romast*:

Història d'una transmissió

Un món de savis

El micvé de Besalú, del segle XIII, l'únic que es conserva a la península Ibèrica. / LLUÍS SERRAT

El destacat paper de la dona jueva

La medievalista Sílvia Planas, directora del Centre d'Estudis Moixé ben Nahman de Girona i autora de la novel·la històrica *Les filles de Sara*, ha impregnat l'obra de feminitat. Hi fa descobrir una visió femenina de la història. «Fer entrar les dones a la història ha estat una fita colossal. He intentat donar una visió des d'una altra perspectiva, nova, diferent de la manera com s'ha explicat sempre la història de les comunitats jueves. Les dones són una part important de la història de les comunitats jueves.»

Entre els exemples, remarca un testimoni primerenc de la vida jueva a la Catalunya de l'alta edat mitjana. Es tracta de l'acta de venda d'una vinya d'una dona jueva de Girona anomenada Rahel, en què figura la signatura hebrea d'ella. Al capítol *Fills i filles d'Israel*, Planas aprofundeix en el paper de la dona, fins a destacar-ne les que van exercir de metges. Tanmateix, tot i que podien tenir accés a l'educació

lletrada, continuaven, en la seva majoria, subjectes a allò que els ensenyaven les mares: vetllaven per les tradicions, els rituals, les maneres de fer i de comportar-se, ho conservaven i ho transmetien de generació en generació.

Com les dones cristianes, les jueves no van tenir poder, la dona ha tingut autoritat: «És tan important el paper de les dones jueves com el de les cristianes. I cal recuperar l'autoritat de la dona en la història. El poder no el podem recuperar, perquè no n'hem tingut. No cal buscar paràmetres de dones importants perquè han actuat com homes, sinó que cal buscar la veritable importància de moltes dones, que rau en la seva capacitat d'autoritat i no en la seva capacitat d'exercir poder», fa notar la historiadora de Camprodon, que hi afegeix: «La intenció de tot plegat és recollir la història de les dones que crec que fins al moment no ha estat recollida. Fem un pas endavant. Les dones també han fet la història al costat dels homes.»

Guardar o no els secrets
Lliris entre cards
Ni de dia ni de nit
El segle del diable
La darrera paraula

Què ha quedat d'aquells
quinze segles de presència jueva?

Poc material

El record material guardat de la presència jueva no és «ni ric, ni abundant ni notori». Es concreta en les trames urbanes dels calls, en poquíssims espais, en restes arqueològiques escaduseres, en pocs elements litúrgics i domèstics...

Ara bé, els arxius catalans estan farcits de documentació molt valuosa sobre la vida jueva medieval que permetran recuperar aquella història i «integrar-la a la història». «El nostre passat no és només nostre...» El nostre passat, segons Forcano, no s'escriu només en català: de fet, tal com recorda Planas, els documents sobre els jueus són en hebreu, llatí i català. Un cas paradigmàtic és el de Moissè Natan (1240-1360), de Tàrraga, el jueu més ric de Catalunya en el seu temps, que va fer poesia catalana escrita en llengua hebrea, un treball recollit a *Cants de nocces dels jueus catalans*, obra compilada per Jaume Riera Sans i Eduard Feliu.

«Ha romàs un llegat intel·lectual impressionant», ha destacat Manuel Forcano, que insisteix en una colla de personatges que s'haurien d'ensenyar sempre a les escoles catalanes; i ja ve just que s'esmentin en els seus llocs d'origen, tret que no tinguin un carrer dedicat.

L'estol de personatges de què parla Forcano començarien a destacar a partir del segle X. Els dos primers són de Tortosa: Ibrahim ibn Yaqub i Menahem ben Saruq. Yaqub és un geògraf, els estudis i mapes del qual, després de llargs viatges per Europa, van ser al llarg dels segles font d'inspira-

ció per a molts altres cartògrafs àrabs i cristians. Precisament els mapes d'Ibrahim ibn Yaqub van inspirar un tal Marco Polo.

Menahem ben Saruq era matemàtic i lingüista. Establert a Còrdova, és autor d'un diccionari bíblic titulat *Llibre de les solucions*.

Paradoxalment, cap al segle XI, la invasió dels almohades, intolerants amb els no musulmans, va fer emigrar molts savis i intel·lectuals jueus cap al nord d'Àfrica —el cas del gran Mossè ben Maimon o Maimònides—, Castella, Aragó i Catalunya-Provença. Es produeix un intercanvi d'informació i surten figures com Abraham bar Hiya, anomenat també Ben Hiya ha-Bargeloni (*el Barceloní*), conegut com a Abraham Sabassorda. Va ser el primer a exposar en hebreu el saber científic i filosòfic de la tradició grecoàrab, amb la intenció de permetre'n l'accés als jueus que desconeixien la llengua àrab.

En el segle XII convé parlar de la família de traductors dels Ibn Tibon, exiliats de Granada per causa dels almohades i establerts a Lunel, «focus jueu de la saviesa grega a Provença», a prop de Montpeller, quan la ciutat provençal era la Nova York de la cultura hebrea medieval. En destaca Samuel ibn Tibon. Anomenat el pare dels traductors, gràcies a la traducció a l'hebreu de la *Guia dels perplexos* de Maimònides.

El més insigne de tots

El segle XIII és el segle d'or de la presència jueva a Catalunya. Forcano en destaca Mossè ben Nahman, o Nahmànides o Ramban o, segurament, Bonastrucça Porta. És la personalitat més insigne de la història dels jueus a Catalunya. A Girona, Bonastrucça Porta és conegut per un carrer —envaït en gran part pel viaducte del tren— i pel complex que acull el Museu dels Jueus de Catalunya. I, encara més, el complex acull l'Institut Mossè Ben Nahman, que dirigeix Sílvia Planas, medievalista, especialista en la presència jueva a Catalunya i co-

autora del llibre. Des d'aquest centre s'ha propulsat l'estudi de la història jueva a Catalunya i la connexió –probablement més a tall turístic– entre els diferents indrets ibèrics amb un llegat jueu fort. Rep l'impuls definitiu de Joaquim Nadal, alcalde de Girona entre el 1979 i el 2002, amb el suport de l'hebraïsta sefardita, doctor en llengua semítica i catedràtic de la Universitat de Barcelona, David Romano (Constantinoble, 1925- Barcelona, 2002), si hi ha el compromís que el centre no tindrà només objectius turístics, i de la potent comunitat jueva de Nova York.

Nahmànides és fill d'una poderosa família jueva de Girona, gran estudiós del Talmud, cabalista, rabí, mestre i poeta. Quan es va produir la polèmica entre els racionalistes pro Maimònides, defensors de la filosofia grega, i els tradicionalistes, va cercar la unitat del poble d'Israel per posar pau. I era no racionalista. No es va estar de condemnar el règim dels prínceps (nesiim) de l'aljama de Barcelona: «La posició del poder dins de la comunitat no és hereditària de pare a fill si aquest darrer no n'és digne.» Tot i ser de Girona, Nahmànides va pertànyer al corrent cabalístic de Barcelona, que propugnava una actitud de secretisme absolut i discreció absoluta. Per a ells, la càbala era una ciència que havia de limitar-se a una petita minoria d'entesos i ensenyar-se només oralment a uns pocs deixebles escollits. Vet aquí que no hi ha obra de Nahmànides sobre càbala. L'escola de Girona potencia escampar la potència de la càbala arreu. Té en Isaac ben Abraham, conegut per Isaac el Cec, el seu màxim exponent. Isaac el Cec / Isaac ben Abraham és anomenat «el pare de la càbala», no per haver estat el primer, sinó per ser el més brillant dels seus primers formuladors.

Del segle XIV, Forcano destaca el rabí Salomó ben Adret (1235-1310), de Barcelona, successor de Nahmànides, no només al

capdavant del judaisme català com a jurista excepcional, sinó també per pertànyer al grup de rabins dedicats a la càbala especulativa o teòrica. De jove, es va dedicar a les altes finances; entre els seus deutors hi va tenir Jaume I; ho va deixar tot per esdevenir màxima autoritat rabínica, destacant com a defensor dels abusos arbitraris dels no jueus. Els seus dictàmens permeten l'estudi dels jueus de l'època. Tot i representar el judaisme conservador i alinear-se amb els tradicionalistes, també va ser sempre defensor de Mossè ben Maimon, Maimònides.

Rabí de la tolerància

El rabí Menahem ben Salomó ha-Meirí (1249-1316), de Perpinyà, és considerat, després de Maimònides, el *meglior fabbro*, el màxim artífex de la delicada i compromesa combinació de jurisprudència rabínica i filosòfica. Forcano el considera un dels precursors del diàleg interreligiós: «Advocava per excloure cristians i musulmans de la categoria d'idòlatres i no dubtava a relacionar-se amb savis cristians. Era el rabí català de la tolerància.»

En el segle XV, Manuel Forcano hi situa «el poeta final»: Salomó ben Rovèn Bonafed (Barcelona, 1370), un poeta satíric, al qual dolien les conversions i que va plànyer la fi del judaisme a Catalunya.

I la presència jueva va acabar amb llegats estranys. Un és el costum de *fer dissabte*, de dedicar el sàbat a netejar la casa, ja que els jueus no ho tenien permès. L'altre és l'afició al porc, carn que, un cop expulsats els jueus, va passar a ser d'obligat consum. Va estendre's la producció d'embotits arreu i de plats i pastissos fets amb greix o llard de porc.

El final més humiliant el va tenir el call de Perpinyà. Com diu Manuel Forcano: «Després del decret d'expulsió, el rei Ferran [dit el Catòlic] destina el call de Perpinyà al barri de les dones públiques.»

Carrer dels Jueus de Sarrià, a la Conca de Barberà. / MARIA JOSÉ RAMOS